

РОЗДІЛ 4 ЗАГАЛЬНЕ МОВОЗНАВСТВО

УДК 81'373.72

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.27.1.22>

РОЛЬ КОНОТАТИВНО-АСОЦІАТИВНИХ РИС НАЙМЕНУВАНЬ ВОГНЮ У ФРАЗЕОЛОГІЧНОМУ КОНТЕКСТІ

THE ROLE OF CONNOTATIVE AND ASSOCIATIVE FEATURES OF NAMES OF FIRE IN THE PHRASEOLOGICAL CONTEXT

Бечко Я.В.,

orcid.org/0000-0001-6845-2546

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української та іноземних мов

Уманського національного університету садівництва

У нашій статті ми розглядаємо проблему смислового розвитку субстантивів термічної семантики англ. *fire*, нім. *Feuer* та укр. *вогонь* у внутрішньофразеологічному контексті, а також з'ясуємо як значення, набуті відповідними лексемами у внутрішньофразеологічному контексті, а також і семантична структура фразем, куди ці лексеми входять у тому чи іншому своєму словниковому значенні дозволяють визначити особливості рис певного концепту, реалізованих на лексико-фразеологічному рівні.

У нашій статті ми з'ясували «приховані» риси концептуального змісту цих «вогневих» лексем, які є відсутніми у традиційних словникових дефініціях, оскільки належать до конотативно-асоціативної периферії їх сигніфікативного значення.

Ми також визначили як семантична деривація, зокрема у внутрішньо-фразеологічному контексті виводить ці «приховані» риси на перший план, оскільки саме на них спираються вторинні, похідні варіанти значення відповідних слів.

Для розвідки застосовувались, як основні, описовий та зіставний методи, які реалізовувались у конкретних дослідницьких методиках і процедурах, таких, як структурно-семантичний аналіз внутрішньої форми фразем, метод словникових дефініцій, прийом внутрішньо- й зовнішньомовного перекладу та метод фразеологічної аплікації для встановлення фразеологічних значень, а також метод встановлення змісту мовних стереотипів (за Є. Бартмінським). Принагідно залучався історико-етимологічний метод, а також методики фреймового моделювання і кількісних оцінок.

У результаті проведеного аналізу фразем з ключовими лексемами термічної семантики англ. *fire*, нім. *Feuer* та укр. *вогонь* можна стверджувати, що мовний образ вогню, який ми знаходимо у проаналізованих нами одиницях лексико-фразеологічної системи, буде не цілковито «когерентним», тобто узгодженим у своїх смислових деталях, а, навпаки, до певної міри гетерогенним і суперечливим, що, зрештою, експліцитно підкреслюється у змісті деяких із цих одиниць, відображаючись також у суперечливих фразеологічно-семантичних варіантах лексем на позначення вогню.

Ключові слова: фразеологізм, внутрішня форма, ключове слово, смисловий розвиток, структура, семантема, багатозначність.

In our article we consider the problem of semantic development of substantives of thermal semantics of Eng. *fire*, Germ. *Feuer* and Ukr. *вогонь* in the inner-phraseological context, and we also find out how the meanings acquired by the corresponding lexemes in the intra-phraseological context, as well as the semantic structure of the idioms, where these lexemes are included in one or another of their dictionary meanings, allow us to determine the peculiarities of the features of a certain concept, implemented on the lexical-phraseological levels.

In our article, we found out the “hidden” features of the conceptual content of these “fire” lexemes, which are absent in traditional dictionary definitions, as they belong to the connotative-associative periphery of their significant meaning.

We also determined how semantic derivation, in particular in the intra-phraseological context, brings these “hidden” features to the primary stage, since it is on them the secondary, derived variants of the meaning of the corresponding words are based.

For our research we used as the main, descriptive and comparative methods which were implemented in specific research methods and procedures, such as structural and semantic analysis of the inner form of idioms, method of dictionary definitions, method of internal and external translation and the method of phraseological application to establish phraseological derivative meanings as well as the method of establishing the content of language stereotypes (according to E. Bartminskyi). Occasionally, the historical and etymological methods were used, as well as methods of frame modeling and quantitative estimation.

As a result of the analysis of phrases with key lexemes of thermal semantics of Eng. fire, Germ. Feuer and Ukr. вогонь, we must mention that the linguistic image of fire, which we find in the analyzed units of the lexical-phraseological system, will not be completely "coherent", that is, agreed in its semantic details, but, on the contrary, to a certain extent heterogeneous and contradictory, which, in the end, is explicitly emphasized in the content of some of these units, also reflected in contradictory phraseological-semantic variants of lexemes denoting fire.

Key words: idiom, inner form, key lexical component, sense development, structure, semanteme, polysemy.

Постановка проблеми. Проблема смислового розвитку лексем у внутрішньофразеологічному контексті є досить **актуальною** у теоретичній фразеології. Кажучи конкретніше, значення, набуті відповідними лексемами у внутрішньофразеологічному контексті, а також і семантична структура фразем, куди ці лексеми входять у тому чи іншому своєму словниковому значенні дозволяють визначити особливості рис певного концепту, реалізованих на лексико-фразеологічному рівні.

У нашій статті ми ставимо за **мету** дослідити як смислова еволюція, якої зазнають найменування вогню у складі фразеологічних утворень, і інвентар фразеологічно пов'язаних значень цих лексем впливають для поглибленої значеннєвої характеристики назв вогню як одиниць лексики.

Постановка завдання. У нашій статті ми ставимо перед собою **завдання:** 1) з'ясувати «приховані» риси концептуального змісту цих «вогневих» лексем, які є відсутніми у традиційних словникових дефініціях, оскільки належать до конотативно-асоціативної периферії їх сигніфікативного значення; 2) як семантична деривація, зокрема у внутрішньо-фразеологічному контексті виводить ці риси на перший план, оскільки саме на них спираються вторинні, похідні варіанти значення відповідних слів.

За **об'єкт** нашого дослідження ми обрали номінативні та предикативні ідіоматичні фраземи, усталені мовленнєві формули, порівняльні звороти, прислів'я та приказки, в яких ключовим компонентом є субстантиви термічної семантики англ. *fire*, нім. *Feuer* та укр. *вогонь*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про те, що проблема смислового розвитку лексем високотемпературної семантики у внутрішньофразеологічному контексті є недостатньо вивченою. Загалом термічна лексика досліджується такими вченими: Т.О. Черниш, Я.В. Бечко, Н.В. Батрин, І.В. Беседовська [1; 2; 3; 4; 5]. У нашій статті застосовувались, як основні, описовий та зіставний методи, які реалізовувались у конкретних дослідницьких методиках і процедурах, таких, як структурно-семантичний аналіз внутрішньої форми фразем, метод словникових дефініцій, прийом внутрішньо- й зовнішньомовного перекладу та метод фразеологічної аплікації для

встановлення фразеологічних значень, а також метод встановлення змісту мовних стереотипів (за Є. Бартмінським) [6, с. 371–379]. Принагідно залучався історико-етимологічний метод, а також методики фреймового моделювання і кількісних оцінок.

Виклад основного матеріалу. Структурно-мовні показники безсумнівно становлять найістотнішу підставу для ідентифікації стереотипів, оскільки те, що зафіксоване в мові, також є (чи було) зафіксоване в суспільній свідомості в певний історичний період [6, с. 373]. Вони ж, даючи типологію структурно-мовної маніфестації стереотипів, згадують, поряд із внутрішньою формою (ономасіологічною базою) лексеми, її вторинними узуальними лексико-семантичними варіантами і значенням їхніх дериватів, також і семантику фразеологізмів із цією лексемою (причому як експліцитну, так і домислювану, пор., з одного боку, пол. *chłopski upór* «селянська впертість» і, з іншого, *końska doza* перен. «коняча доза») [6, с. 374].

Цінність свідчень, що їх надають ці показники, зокрема похідні, вторинні утворення, для поглибленої характеристики відповідних твірних одиниць ґрунтується на тому, що перші несуть на собі відображення других; зокрема, внутрішньомовним чинником, який мотивує появу вторинних формацій, можуть бути (і в дійсності дуже часто бувають) такі значеннєві риси їхнього підґрунтя, які не віддзеркалюються у словникових дефініціях, зокрема через те, що вони належать до периферійної, конотативно-асоціативної зони твірної семантики; натомість саме ці «другорядні» змістові риси виражають лінгвокультурне витлумачення відповідних об'єктів і явищ у мовленнєвому мисленні.

Розпочати й тут доцільно з утворень, у яких найменування вогню виступають у своєму первинному словниковому значенні, тобто з прислів'їв, де йдеться про вогонь і його властивості, і з компаративних зворотів (аналіз останніх може ускладнюватись тим, що вогонь здатен виступати в них як частина суб'єкта порівняння). Утім, одразу додамо, що риси вогню, які увиразнюються в цих формаціях, знаходять вираження й у інших фраземах, номінативних і предикативних. Отже, в прислів'ях на тему вогню він

постає як небезпечне стихійне явище й водночас як істотний й ефективний складник людського життя й господарювання, передусім як джерело термічного впливу (а також і світла – англ. *the fire which lights (warms) us at a distance will burn us when near* «вогонь, що зігріває на відстані, палить зблизька» [7, с. 78], сюди ж, можливо, і предикативна сполука *keep the home fires burning* «підтримувати сімейне вогнище, зберігати сім'ю, годувати сім'ю» [7, с. 78] (досл. «підтримувати горіння домашніх вогнищ») у разі зарахування до цих *fires* не так освітлювальних приладів – для англійської мови це значення, як уже підкреслювалося, не є характерним, – як насамперед каміну, що гріє і світить; пор. і укр. *на вогник* «для відпочинку, розмов» [8, с. 87].

Термічний вплив вогню, завжди інтенсивний і результативний, за характером своїх наслідків для людини і для її безпосереднього довкілля є амбівалентним, конструктивним чи деструктивним, а також негативним чи позитивним; зокрема, ці наслідки конкретно залежать від відстані між джерелом впливу і його об'єктом. Як джерело постійної небезпеки вогонь потребує серйозного, обережного ставлення, адекватного поведіння з ним, а нехтування цією вимогою якраз і призводить до негативних наслідків.

Вогонь виступає також як антропоморфізована істота швидше негативної природи (пор. особливо укр. *з огнем не жартує; вогонь мститья, як його не шануєш; у вогонь не можна кидати нічого брудного, бо він дуже чистий і не любить бруду; у вогонь не можна плювати; вогонь – то брат води*) [8, с. 97].

У своїй діяльності «вогонь», як стихія, співвідноситься із «водою», утворюючи з нею те, що етнолінгвісти називають комплексом (чи колекцією); ідеться про сукупність предметів, що виступають у межах спільного часу й простору, виконуючи спільну функцію. Як зауважує Є. Бартмінський, «наївний» образ світу складається не з одиничних об'єктів певних класів, а саме з таких сукупностей, що у розвитку мислення передують створенню логічних класів і понять [6, с. 374]. Є підстави вважати, що такі колекції можна розглядати як первісні кореляти фреймів відповідних концептів (укр. *вогонь і вода в одній хаті не живуть; вогонь не приятель, а водиця – сестриця* і щойно згадане *вогонь – то брат води*, господарську значущість і небезпечний характер, вода водночас виявляється стихією, цілковито несумісною з вогнем, його протилежністю (*wie Feuer und Wasser* «як лід і полум'я» [9, с. 125]; як *вогонь з водою* «хтось перебуває у непримиренних стосунках із

кимсь»; *не погодиш огонь з водою* «супротивні речі з собою незгідні»; *трудна згода, де вогонь і вода*), а стосовно людини вона є менш загрозливою (укр. *вогонь палить, вода студить; вогонь не приятель, а водиця – сестриця* [8, с. 137]).

Як уже було згадано, семантичною рисою, спільною для компаративних зворотів із «вогнем», є високий ступінь прояву властивості, що поєднує об'єкт і суб'єкт порівняння, мотиваційною підставою для чого є інтенсивність як інгредієнтна ознака вогню. Крім того, окремі звороти виділяють такі характеристики останнього, як колір (червоний), високу температуру і її наслідок, палючість (як патогенне соматичне відчуття) і, нарешті, швидкість. Утім, деякі випадки тут не надаються до однозначного витлумачення: так, укр. *спалахнув як вогонь* «1. раптово почервонів; 2. раптово пройнявся якимось сильним почуттям» [8, с. 137], наскільки можна судити, поєднує в собі вказівку на червоний колір (зашарілість обличчя, рум'янець від збудження) і на відчуття внутрішнього жару як супутньої ознаки й навіть наслідку сильного переживання, а також на швидкість і навіть раптовість, несподіваність емоційної реакції (згідно з нашими спостереженнями, цей фразеологізм вживається для характеристики запальної людини, яку досить легко роздратувати і яка бурхливо реагує на зауваження, критику).

Асоційована з вогнем швидкість може витлумачуватись і навіть мотивуватись по-різному. Так, у звороті укр. *(на)кинутися як вогонь на суху солому* «дуже швидко, жадібно» [8, с. 138] зовсім не обов'язково вбачати негативно-деструктивні обертони, оскільки солома могла не лише горіти, скажімо, через недогляд, а і використовуватись як опалювальний матеріал.

Вираз укр. *як (мов, неначе) вогню вхопити* «прийти, приїхати на дуже короткий час» може мотивуватись по-різному у зв'язку з тим, що причиною поспіху можна уявити: 1) нагальну потребу повернутись додому, щоб запалити там вогнище; 2) побоювання, щоб вогонь не згас; 3) неможливість довго тримати вогонь (палаючий об'єкт) у руках. Однак спільним для цих витлумачень є те, що всі вони не спираються на рису швидкості, безпосередньо пов'язану з семантемою «вогонь», а мотивуються іншими властивостями останнього.

Семантична риса «висока швидкість» є присутньою у значенні сполуки англ. *where is the fire?* [7, с. 78] «Що ви поспішаєте як на пожежу?» (досл. «де вогонь (пожежа)?»), уживаної як вираз здивування в ситуації, коли адресат звертання поспішає щось зробити, причому, наскільки

можна судити, питання це має суто риторичний характер: причина цього поспіху мовцеві, швидше за все, відома, але оцінюється ним як неістотна; а якщо така причина йому й невідома, то він все одно оцінює поспішні дії свого адресата як необгрунтовані. Отже, виходячи з пресупозиції відносно того, що поспіх мусить мати істотні підстави, мовець і питає про вогонь (пожежу) 1) як про таке прототипове явище, що справді змушує діяти швидко, і 2) як подію, що, судячи з усього, у нинішній ситуації є відсутньою.

У свою чергу, потреба у швидкій реакції на вогонь зумовлюється, серед іншого, не лише небезпекою вогню як деструктивної стихії, але і швидкістю його дії. Таким чином, мотивація цілісного фразеологічного значення, є, так би мовити, багатшаровою (багаторівневою), але відповідна семантична риса «висока швидкість» тут виступає на кожному рівні семантичної структури, починаючи зі значення ключового слова.

Зворот англ. *get on like a house on fire (afire)* «1. швидко і легко просуватись вперед, швидко поширюватись, робити великі успіхи; 2. ладнати один з одним, жити душа в душу» [7 с. 78] (досл. «просуватись у роботі, чи у дружбі як будинок у вогні»), що теж виражає швидкість «через» вогонь, цікавий із іншого боку: у ньому розбудовування дружніх відносин, тобто подія однозначно конструктивна за наслідком і позитивна за прагматикою цих наслідків, порівнюється з пожежею будинку, подією, не менш недвозначно негативною й деструктивною.

Виходить так, що подібність за швидкістю й інтенсивністю переважає відмінність, та навіть протилежність в інших семантичних площинах. Можливо, у цьому слід убачати прояв англійського почуття гумору, поетиці якого є властивим цілеспрямоване, підкреслене нехтування такими речами, що з якоїсь іншої точки зору займають вищий щабель в ієрархії цінностей: саме засаднича незіставлюваність зіставлюваних подій на цих вищих щаблях підкреслює спільну рису, яка в них є.

Повернувшись у царину предикативних ідіом, можна відзначити тут подібний випадок аксіологічного алогізму, котрий представляє фразема *not (ever) / never set the Thames (the world) on fire* «не зробити чогось надзвичайного» (досл. «(коли-небудь) / (ніколи) (не) запалити Темзи / світ») (існує також варіант у ствердній формі [7, с. 78]). Справді, тут (не)досягнення видатного результату в діяльності образно представляється не лише як (не)здійснення неможливого (вода, як відомо, горіти не може), а і як (не)здійснення всесвіт-

ньої чи локальної катастрофи, і більш чи менш масштабна негативна значущість такої події служить метафорою, яка увиразнює ступінь (не) досягнутого.

Гумористичний елемент можна вбачати й у ідіомах, де семантика «вогонь» породжує вторинне фразеологічно пов'язане значення «(головно позитивний) інтенсифікуючий вплив на людину, її дії та психіку»: англ. *build (light) a fire under smb* «впливати на когось, примусити кого-небудь діяти» (досл. «розкласти вогонь під кимось»); *fire in one's belly* «сильне бажання» (досл. «вогонь у когось в череві») [7, с. 82]; нім. *jmdm. Feuer unter d. Frack (Schwanz, Hintern, Füße) machen* «розкласти комусь вогонь під фраком (хвостом, задом, ногами») [9, с. 125]; укр. *піддати вогню* «спонукати кого-небудь до інтенсивнішої дії, викликати, посилювати запал у когось і т. ін.» [8, с. 145]; тут (внутрішнє) стимулююче спонукання до (інтенсифікації) діяльності мотивується семантикою вогню в його іпостасі джерела болісних соматичних відчуттів.

Повертаючись до порівняльних зворотів, згадаємо, як унікально українське, приписування вогневі ознаки краси. Натомість специфічно англійське в досліджуваному нами матеріалі метонімічне позначення пекла через вогонь як один із його атрибутів (*fire and brimstone* «пекло, пекельні муки» [7, с. 82]).

Висновки і пропозиції. Мовний образ вогню, який ми знаходимо у проаналізованих нами одиницях лексико-фразеологічної системи, буде не цілковито «когерентним», тобто узгодженим у своїх смислових деталях, а, навпаки, до певної міри гетерогенним і суперечливим, що, зрештою, експліцитно підкреслюється у змісті деяких із цих одиниць, відображаючись також у суперечливих фразеологічно-семантичних варіантах лексем на позначення вогню.

Іншою істотною рисою представленого фразеологією всіх трьох мов образу вогню є нерівномірний розподіл його (точніше, його рис і маніфестантів цих рис) як між цими мовами, так і в межах однієї мови. Можна вважати ті з цих рис суттєвими, які виражаються принаймні двома одиницями в межах однієї окремо взятої мови та / чи однією одиницею у двох мовах.

У подальшому ми спеціально відзначатимемо мовну належність саме унікальних рис, пов'язаних лише з однією мовою; водночас підкреслимо, що такі вказівки не слід сприймати беззастережно, оскільки відповідні висновки було зроблено з доступного нам матеріалу і через це вони мають не абсолютний, а умовний характер.

Говорячи в цілому, є підстави стверджувати, що риса «інтенсивність і результативність дії» як елемент мовного стереотипу вогню є універсально відтворюваною практично на всьому корпусі проаналізованих фразеологізмів, у тому числі й предикативних ідіом (при тому, що вогонь у дійсності може бути слабеньким, нетривким, таким, що легко загасає і под.).

А водночас реалізація цієї риси може супроводжуватись вираженням інших компонентів згаданого стереотипу. Так, використовуючи позна-

чення вогню як твірне підґрунтя для вираження емоційно-афективних станів і характеристик, особливо численних в англійській мові, фрази увиразнюють, поряд з інтенсивністю, такі аспекти цього явища, як «джерело термічного впливу і відповідних соматичних відчуттів» та «червоний колір», причому кольорова й термічна семантика може бути співвіднесена як безпосередньо із самим вогнем, так і з почервонінням і потеплінням шкіри внаслідок дії як вогню, так і емоцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Черниш Т. О. Слова на позначення високої температури (на матеріалі української та польської мов). *Польсько-український бюлетень : Київські полоністичні студії*. К., 2010. Т. 16. С. 482–495.
2. Черниш Т. О. Морфологічні та семантичні особливості відображення іє. *guĥer- / guĥor- «горіти» у дієслівних континуантах псл. *gorĕti / *goriti / *garati. *Мовознавство*. – 2015. – № 3. С. 77–87.
3. Бечко Я.В. Смысловый розвиток ад'єктива термічної семантики нім.*heiß* у контексті внутрішньої форми фразем. *Науковий журнал Закарпатські філологічні студії*. Випуск 21. Ужгородський національний університет, 2022. С. 187–190.
4. Батрин Н. В. Інваріантні значення і типові смисли англійських прикметників семантичного поля температурної ознаки : автореф. дис ... канд. філол. наук : 10.02.04. Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2003. 19 с.
5. Беседовська І. В. Семантична природа сенсорних прикметників на позначення температури в сучасній українській літературній мові (на матеріалі поетичних творів Лесі Українки). *Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка*. 2009. № 46. С. 162–165.
6. Bartmiński J., Panasiuk J. *Stereotypy językowe. Współczesny język polski*. Lublin : UMCS, 2001. S. 371–379.
7. Siefiring J. *The Oxford Dictionary of Idioms*. Oxford, New York : Oxford University Press, 2004. 350 p.
8. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. *Словник фразеологізмів української мови*. Київ : Наукова думка, 2003. 788 с.
9. Duden. *Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik*. 4., neu bearbeitete und aktualisierte Auflage. Band 11. Berlin : Dudenverlag, 2013. 928 s.
10. Burger, H. *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2003. 224 s.